

Johan Graafland

Het krediet van de theologie na de crisis

Theologen bemoeien zich graag en kritisch met de economie. Maar wat is hun toegevoegde waarde? Volgens econoom Johan Graafland bepaalt de theologie ons vooral bij het besef van het eigen morele tekort.

De kredietcrisis heeft geleid tot een ongekende teruggang in de economie met enorme sociale gevolgen. Alhoewel het vertrouwen in de economie langzaam maar zeker lijkt te herstellen en het CPB voor het komende jaar weer een economische groei van 1,5% verwacht, zal het economisch landschap voorgoed veranderen. De kredietcrisis is immers vooral een vertrouwenscrisis. Niet alleen in de zin van gebrek aan vertrouwen in de financiële soliditeit van banken als gevolg van de onzekerheid van de waarde van derivaten in subprime hypotheek en bedrijven door de algehele teruggang van de economie. Maar ook in de zin van twijfel aan de kwaliteit van de economische wetenschap, haar vermogen om economische ontwikkelingen te voorspellen en adviezen te geven die bijtijds correcties aanbrengen om scheefgroei te voorkomen die kan uitmonden in een crisis van de omvang van afgelopen jaar.

De schok in het zelfvertrouwen van economen heeft aanleiding gegeven tot een nieuwe golf van onderzoek. Wie de advertenties van economische instituten wereldwijd volgt,¹ ziet dat er overal vacatures voor financieel-economisch onderzoekers volgden op de kredietcrisis. Ook worden tal van internationale conferenties gewijd aan een analyse van de oorzaken van de economische crisis en de benodigde beleidsreactie om tot een duurzaam herstel van de financiële markten te komen. Er is een stroom van papers en rapporten op gang gekomen die inzoomen op tal van deelloorzaken van de financiële crisis, zoals bijvoorbeeld de rol van het toezicht en grensoverschrijdend bancaire verkeer, de rol van *rating agencies*, de kwaliteit van de risicomodellen die banken bij hun investeringsbeleid hanteren, de rol van systeemrisico's in de financiële sector doordat grote banken steeds meer op elkaar zijn gaan lijken, et cetera.² Momenteel

crisis schokt
z
van economen

crisis het
failliet van het
kapitalisme?

wordt veel onderzoek verricht naar het incorporeren van een financiële sector in macro-economische modellen.³ Zelfs het CPB ziet in dat haar modellen een lacune vertonen voor wat betreft de monetaire economie en gaat haar modellen aanpassen.

De vertrouwenscrisis gaat echter nog verder dan gebrek aan vertrouwen in banken en bedrijven en in de economische wetenschap. De crisis geeft ook aanleiding tot kritiek op de algehele economische orde waarin deze crisis heeft kunnen plaatsvinden en het economisch denken waar deze orde op is gebaseerd en mee wordt verdedigd. Sommige commentatoren spreken zelfs over het failliet van het kapitalisme, waarmee zij dan vooral de Angelsaksische variant daarvan bedoelen.⁴ Het is vooral op dit punt dat ook theologen zich mengen in het debat.⁵ Veel theologen zijn altijd al kritisch geweest op het vrije marktdenken en de waarden die het Angelsaksisch model representeren en de kredietcrisis bevestigt hen in hun oordeel dat het kapitalisme grote schade kan doen aan het maatschappelijk welzijn. De kredietcrisis leidt immers niet alleen tot hoge werkloosheid in Westerse landen (waarvan iedereen weet dat het welzijnsverlies erg groot is), maar als gevolg van de teruggang van de productie is ook de armoede en honger in derde wereldlanden weer sterk toegenomen. Dat zijn zaken die theologen doorgaans na aan het hart liggen en veel belangrijker achten dan de extra consumptie die een dynamische vrije markteconomie voor de rijkere landen op langere termijn genereert. De algehele maatschappelijk onvrede met het economisch systeem biedt daarom kansen voor theologen om met hun visies invloed uit te oefenen op het maatschappelijk debat over de economie.

Toch kan men zich afvragen of de kredietcrisis ook op langere termijn theologen meer mogelijkheden biedt voor een rol in het economisch debat. Mijn ervaring is dat economen gemengde gevoelens hebben bij een dergelijke actieve inmenging in hun vakgebied door theologen. Daar zijn verschillende redenen voor en op lange termijn zal de geldigheid van die redenen eerder toenemen dan afnemen.

De opzet van dit artikel is als volgt. Allereerst geef ik kort aan waarom theologen zich ook bezig (dienen te) houden met economie en economische orde. Daarna zet ik uiteen waarom economen in het algemeen zich weinig gelegen laten liggen aan de kritische inbreng van theologen op het gebied van economie. In een volgende paragraaf ga ik in op de vraag wat theologie kan bijdragen aan het economisch debat. Kan het een alternatief bieden voor het kapitalisme? Zo niet, waarom verdienen theologen het toch om gehoord te worden?

Waarom theologen zich uitspreken over economie

Economie is een steeds belangrijker onderdeel van de menselijke samenleving. Met de economie zijn tal van waarden in het geding. Het heeft grote invloed op het leven van mensen.⁶ Om die reden is het logisch dat vanuit de ethiek wordt nagedacht over economie, over hoe normen van goed en kwaad kunnen worden toegepast op economische processen. Binnen de ethiek bestaan daarom diverse disciplines die kritisch reflecteren op de economie, zoals economische ethiek (over de toepassing van morele standaarden op de economische orde), bedrijfsethiek en consumentenethiek (over de toepassing van morele standaarden op het gedrag van bedrijven respectievelijk consumenten gegeven de economische orde).

Dat met de economie tal van waarden verbonden zijn, is ook reden voor de theologie om zich bezig te houden met vraagstukken van economische orde en economisch gedrag van individuele bedrijven en consumenten. Normen van goed en kwaad zijn immers levensbeschouwelijk van aard. Het christelijke geloof impliceert en predikt dat normen en waarden direct of indirect samenhangen met het geloof in God. Voor het christendom komt het zingevend primaat toe aan de God van de Bijbel. Christelijke theologen zullen daarom belangrijke keuzes tussen verschillende waarden, ook de economische keuzes, willen bezien in het licht van de bedoeling die God aan het menselijk leven heeft gegeven en geeft. Deze doorlichting van de economie door de theologie vindt plaats in termen van morele standaarden die de christelijke ethiek veelal deelt met de seculiere ethiek, zoals rechtvaardigheid, gelijkheid, vrijheid, menselijke waardigheid, mensenrechten, menselijk welzijn en deugden. De ethiek vormt dan de brug waarmee theologen hun theologie vertalen naar het economisch debat.

christelijke
ethiek brug
voor theologen
in economisch
debat

Maar vaak gaan theologen een stap verder en duiden zij het economisch systeem ook met specifiek theologische of geestelijke begrippen. Ook daar is aanleiding toe omdat men zich er in het christelijke geloof van bewust is dat geld en goed op mensen een geestelijk macht kunnen uitoefenen die hen aftrekt van God (afgodendienst door dienst aan de Mammon) en van hun eigenlijke bestemming. Geestelijk inzicht en geestelijke bevrijding zijn dan nodig om deze geestelijke macht te identificeren, mensen te bevrijden en de betekenis van het Koninkrijk van God voor deze wereld te verhelderen.

Waarom economen gemengde gevoelens hebben bij de inbreng van theologen

Naarmate de economie een meer dominante positie inneemt in de samenleving en een grotere rol in het leven van individuele mensen gaat spelen, neemt de noodzaak voor beide bovengenoemde kritische functies van theologen vanuit hun gezichtspunt alleen maar toe.

Ook onder economen, bedrijven, overheden en maatschappelijke instellingen is er in de nasleep van de economische crisis meer behoefte aan duurzaamheid en ethiek en de inbedding daarvan in organisatie en instituties. Een voorbeeld is de nieuwe code die de Nederlandse Vereniging van Banken heeft ontwikkeld en die per 1 januari 2010 is ingevoerd, waarin zorgplicht jegens klanten en evenwichtige afweging van belangen centrale waarden zijn.

Desondanks verwacht ik dat de kritische inbreng van de kant van theologen weinig onthaal zal vinden bij economen. Daar zijn een aantal redenen voor.

Economen denken vaak consequentialistisch, theologen meer deontologisch

Een eerste reden is dat de benaderingswijze van economen vaak verschilt van theologen in de zin dat economen heel sterk consequentialistisch denken. De nadruk ligt op wat de gevolgen zijn van allerlei zaken op de welvaart, het welzijn of menselijk geluk. Hoe die gunstige gevolgen worden gerealiseerd, of er goede motieven aan ten grondslag liggen, doet er minder toe. Dit is in lijn met het denken van Adam Smith, zelf als hij bijvoorbeeld stelt dat het handelen uit eigen belang uiteindelijk de welvaart van allen meer ten goede komt dan wanneer mensen bewust de intentie zouden hebben om de welvaart van anderen te bevorderen.⁷ Zelfs als economen zich uitspreken over theologische

theologen
redeneren
anders dan
economen

kwesties, voert het consequentialisme de boventoon. Een voorbeeld daarvan is het recente boek over Lans Bovenberg.⁸ Vanuit zijn perspectief dienen het geloof en het handelen van God het doel om de mens gelukkig te maken. Leed en pijn zijn nuttige instrumenten, omdat zij mensen in staat stellen te leren van fouten. Een ander vergeven is heilzaam, omdat de verbittering dan uit je hart verdwijnt. Dit zijn op zich waardevolle noties, maar zij beperken zich wel enkel tot de gevolgen van het geloof, leed en vergeving.

Theologen redeneren daarentegen meer deontologisch dan wel vanuit een deugdenethisch kader. Deontologische ethiek vereist dat in het economisch proces bepaalde principes dienen te worden gerespecteerd, zoals de rechten van de mens, ongeacht de eventuele gunstige of ongunstige gevolgen voor welvaart of welzijn op lange termijn. Een ander aspect van de deontologische en deugdenethiek is dat de intentie van de economische handeling de morele kwaliteit ervan bepaalt. Om die reden is er een zekere huiver om welvaarts groei te stimuleren door ruim baan te geven aan het eigen belang en perverse preferenties.

Dat betekent overigens niet dat economen niet hechten aan deontologische principes of de ontwikkeling van deugden, maar beslissend voor de waardering van deze morele standaarden is of zij gunstige effecten hebben op welvaart en welzijn. Bij theologen ligt de prioriteit vaak andersom: morele waarden vormen voorwaarden voor economisch handelen. Zij zijn doel in zichzelf; of zij gunstige gevolgen hebben is van tweede orde. Voor theologen is welvaart uiteindelijk maar een zeer betrekkelijk goed. Zij zijn niet primair geïnteresseerd in de instrumentele waarde van ethische standaarden, maar stellen veeleer belang in de omgekeerde effecten van marktwerking op hoe mensen zijn: leidt het kapitalisme ertoe dat mensen humaner, bescheidener of meer afhankelijk van God worden of leidt het ertoe dat zij geldzuchtiger, egoïstischer of materialistischer worden? Dit verschil in insteek leidt er vaak toe dat economen en theologen elkaar moeilijk verstaan.

Economen hebben meer tolerantie voor onbedoelde effecten

Uit het voorgaande vloeit voort dat economen vaak meer oog hebben voor onbedoelde positieve gevolgen van op zich moreel laakbare intenties. Theologen bezien de werkelijkheid meer vanuit een directe koppeling tussen uitkomsten en principes en daarom worden ook de oplossingsrichtingen voor misstanden meer direct vanuit principes ingestoken. Dat het stimuleren van eigen belang en concurrentie (oftewel het stimuleren van strijd) die indruisen tegen christelijke principes van solidariteit en naastenliefde maatschappelijk gewenste effecten kan hebben, wordt op voorhand met argusogen beschouwd.

Economen vinden daarom dat theologen soms werkelijkheidsvreemd zijn. Zij zijn er juist in getraind om de vaak onbedoelde en indirecte gevolgen van maatregelen te analyseren en de complexe feedback-mechanismen, waardoor maatregelen in hun tegendeel kunnen werken, in beeld te brengen.

Kennis van theologen over economie is beperkt

Een heel voor de hand liggende weerstand van economen tegen de bemoeienis van theologen is dat theologen slechts beperkte kennis van de economie hebben. De meeste theologen zullen weinig moeite hebben zich iets bij deze kritiek

voor te stellen, want wanneer economen over theologie gaan praten, ervaren theologen een soortgelijke ergernis omdat buitenstaanders met een gebrek aan kennis geen te grote broek moeten aantrekken.

De kredietcrisis heeft theologen echter een nieuw zelfvertrouwen gegeven. Want de crisis heeft immers overduidelijk aangetoond dat economen niet alleen nauwelijks in staat zijn om de toekomst te voorspellen, maar zelfs niet in staat zijn gebleken om de potentiële zwakte van de vrije markteconomie te onderkennen en adequate instituties te bedenken die een crisis van een dergelijke omvang kunnen voorkomen. Bovendien, de oorzaken van de crisis – het korte termijn denken door aandeelhouders, het winstbejag door extreem hoge *leverage* te hanteren, het gemarchandeer met risico's en het afwentelen daarvan op andere marktpartijen – betroffen zaken waarvan theologen vaak op hun klompen al aanvoelden dat dat een keer fout moest gaan. Hoe kan het dan dat economen dat niet onderkend hebben? En welk recht van spreken hebben economen nog om theologen te betichten van onkunde? Gebleken is toch dat ook de verdediging van de vrije markt op grond van de vermeende positieve effecten daarvan op de welvaart en het welzijn van de samenleving ook slechts een 'geloof', 'mening' of onbewezen 'overtuiging' was, waar velen nu van hebben moeten terugkomen.

kredietcrisis
geeft
theologen
meer krediet
in debat

Toch zal dit economen niet overtuigen en meer bereidwillig maken om hun oor bij theologen te luister te leggen. Dat de economie een buitengewoon complex verschijnsel is dat zich moeilijk laat voorspellen en dat instituties inadequaat bevonden zijn, betekent niet dat economen geen enorme kennisvoorsprong hebben ten opzichte van niet-economen in het analyseren van de oorzaken van de crisis en het aandragen van oplossingen ter voorkoming van herhaling daarvan. Voorts, ook al moet onderkend worden dat gebrek aan ethiek bij marktpartijen mede heeft bijgedragen aan het ontstaan van de crisis, daarmee is nog niet aangegeven op welke wijze het gebrek daaraan bestreden kan worden. Tot slot zijn er goede redenen om aan te nemen dat het ontstaan van de crisis niet uitsluitend te wijten is aan de vrije markteconomie als zodanig.

Hoewel er door de crisis goede gronden zijn om het Angelsaksisch model te bekritisieren en een meer Rijnland-achtig model met meer overheidsregulering te omarmen, heeft de kredietcrisis ook geleerd dat de bemoeienis van de overheid met de economie niet altijd tot goede uitkomsten leidt. Immers heeft ook de overheid een groot aandeel gehad in het ontstaan van deze crisis. Niet alleen door gebrekkig toezicht op het handelen van marktpartijen (waarvan niet alleen in Angelsaksische landen maar ook in continentaal Europa sprake was), maar ook doordat de overheid zelf de markt misbruikt heeft om politieke doeleinden te bevorderen. De belangrijkste aanleiding voor de crisis was immers gelegen in het instorten van de huizenmarkt in de V.S. als gevolg van de ruime politiek die de Amerikaanse overheid voerde in de nasleep van de Irak-oorlog en de stimulering van het eigen woningbezit. Beide vormen van overheidsinmenging staan haaks op het Angelsaksische model.⁹ Deze stelt juist dat de overheid niet dient te interveniëren in de markt, ook niet via subsidies. Niet alleen de markt, maar ook de overheid geniet om deze reden (en om andere redenen die niet zozeer met de kredietcrisis te maken hebben) een gebrekkig vertrouwen en dat maakt een terugkeer naar het Rijnlandse model zoals wij dat vroeger gekend

Rijnlands voor
Angelsaksisch
verruilen?

hebben onwaarschijnlijk. Het beleid dient daarom niet zozeer gericht te zijn op meer overheidsinterventie, maar op slimmere overheidsregulering. Theologen zullen op dat punt weinig kunnen inbrengen.

Theologen nemen heel verschillende posities in

Tot nu toe heb ik in mijn artikel economen en theologen als twee homogene groepen beschouwd. Dat is een abstractie die weliswaar nuttig is voor de voorgaande punten, maar natuurlijk voorbijgaat aan de grote pluriformiteit onder beide groepen. Als het echter gaat om de beoordeling van de economie, werkt het opheffen van deze abstractie evenwel in het nadeel van de theologen. Want terwijl er onder economen vanzelfsprekend verschil in inzichten bestaat ten aanzien van de analyse van de kredietcrisis en de oplossingsrichtingen, zijn de verschillen in ideologisch opzicht betrekkelijk gering. Ook methodisch zijn er geen grote verschillen in onderzoeksmethoden onder economen. Veel nieuwe benaderingen zoals de institutionele economie zijn varianten op het aloude neoklassieke paradigma, waarbij oude veronderstellingen van lieverlee worden aangepast aan meer moderne inzichten. Het kost economen daarom ook niet veel moeite om elkaars werk te begrijpen en van commentaar te voorzien. Een grote meerderheid van de (Nederlandse) economen stemt in met een kapitalisme, waarbij de markt ingekaderd wordt door overheidsinstituties die beschermen tegen marktperfecties. De verschillen betreffen daarom eerder de mate waarin de overheid moet interveniëren in de markt en de precieze manier waarop dit het meest efficiënt is.

grote
verschillen
onder
theologen

Onder theologen bestaan daarentegen grotere, deels ideologisch gefundeerde verschillen, met enerzijds theologen die zeer geëngageerd en kritisch staan tegenover het marktmechanisme en anderzijds theologen die weinig kritiek hebben op de markt, ofwel omdat men beroepsmatig meent dat theologie niet veel met economie te maken heeft ofwel omdat men meent dat de markt van alle systemen het minst kwade is. Als economen al geïnteresseerd zijn in wat theologen hun kunnen leren aangaande de economie, dan nog worden zij geconfronteerd met een zeer heterogene beroepsgroep, niet alleen door de pluriformiteit in meningen over economie en economische orde, maar ook doordat theologen heel diverse onderzoeksmethoden hanteren waar deze meningen op gegrond zijn.

Theologen representeren een steeds kleinere groep in de samenleving

Theologen kunnen beschouwd worden als de spreekbuis van de kerken en vertegenwoordigen daarom een steeds kleinere maatschappelijke groep. Alhoewel er ook onder mensen die niets met het geloof van doen hebben, behoefte bestaat aan zingeving en moraal, is de referentie naar God als de bron van waarden en normen vaak niet welkom. Dat vermindert de maatschappelijke zeggingskracht van theologen en maakt het ook voor economen minder aantrekkelijk om zich te laten informeren over theologische visies op economie. Theologen kunnen hierop reageren door zich in hun presentatie aan te sluiten bij het seculiere begrippenkader en de weg van de ethiek en filosofie te bewandelen om hun boodschap te communiceren. Maar deze functie kan evengoed worden vervuld door seculiere ethici of filosofen.

Een andere weg is dat zij de theologische begrippen een nieuwe betekenis

geven die aansluit bij moderne spiritualiteit waar een groeiend deel van de Nederlandse bevolking zich door laat inspireren. Geloofsmatige begrippen als schepping en rentmeesterschap kunnen ook in een gewijzigde geloofsbeleving inspireren en aanzetten tot gedrag dat in lijn is met de christelijke leer. Maar toch betekent het loslaten van de centrale noties in de klassieke theologie dat theologen meer moeite zullen hebben om zichzelf door de klassieke theologie te laten inspireren, omdat kernbegrippen daarvan (genade, schuld, dankbaarheid, barmhartigheid, hoop) onlosmakelijk verbonden met het verlossend werk van Christus en zijn opstanding uit de dood. Zoals Atherton aangeeft, staat of valt het spirituele belang van de geloofsverhalen en de kernwaarden die daarin verwoord worden met Gods verhouding tot de wereld en zijn handelen in schepping, verlossing en in de toekomst.¹⁰ Of de seculiere samenleving open staat voor de bijdrage die de theologie volgens Atherton vanuit deze bronnen kan leveren aan de transformatie van het kapitalisme – Atherton spreekt over een gift – is daarom te betwijfelen.

hebben
theologen
iets te zeggen
als ze centrale
noties
loslaten?

Economen doen zelf steeds meer onderzoek naar waarden en normen

Een laatste reden waarom economen weinig behoefte hebben om theologen te raadplegen bij hun wetenschapsbeoefening is dat de economische wetenschap zichzelf steeds meer verbreedt door onderzoek naar gebieden die buiten het neo-klassieke paradigma met haar mensbeeld van de *homo economicus* vallen. Het onderzoek wordt steeds meer interdisciplinair.¹¹ Voorbeelden daarvan zijn onderzoek naar de psychologische achtergrond van menselijke keuzes, de rol van sociaal kapitaal en vertrouwen, de rol van cultuur, de rol van religie in de economie (ook wel religieus en spiritueel kapitaal genoemd)¹², de begrensde rationaliteit van mensen, duurzaamheid, de rol van gewoontevorming en positionele goederen en de relatie tussen economie en geluk.¹³ Dit zijn thema's waar theologen al vaker de vinger bij hebben gelegd. De positieve kant van deze ontwikkeling in de economische wetenschap is daarom dat het gat tussen theologen en economen kleiner wordt. Steeds meer theologen baseren zich daarom ook op economisch onderzoek om hun visie op economie te onderbouwen.¹⁴ De keerzijde is evenwel dat economen minder correctie behoeven van theologen. Dat zal de afstand tussen economen en theologen weer doen toenemen.¹⁵

economisch
onderzoek
breder en
inter-
disciplinair

Wat kan theologie bijdragen aan het economische debat?

In het voorgaande heb ik de rol van theologie vooral gepositioneerd in het debat met economen. Maar men kan de vraag even goed breder trekken tot de rol die theologen spelen in het brede debat over economie in politiek en maatschappij. De aarzelingen die economen hebben bij het gesprek met theologen, zoals hierboven geschetst, zullen namelijk ook dit debat beïnvloeden. Het beeld dat ik geschetst heb, is niet echt rooskleurig. Toch meen ik dat daarmee de rol van theologie niet uitgespeeld is. Kan de theologie een alternatief aandragen voor het kapitalisme? En zo niet, wat is dan de relevantie van theologie in het economisch debat?

Kan theologie een alternatief bieden voor het kapitalisme?

De christelijke theologie maakt geen apriori keuze voor een specifiek econo-

misch systeem. Het zal elk systeem beoordelen op grond van de kernwaarden van het christelijk geloof. Dat geldt ook voor (verschillende varianten van) het kapitalisme en alternatieve economische systemen. De beoordeling van deze systemen hangt af van het type sociale ethiek dat door theologen gebezigd wordt als ook van de inschatting van de effecten die de verschillende economische systemen hebben op de daarin onderscheiden waarden en de eventuele hiërarchie daartussen.

positie van theologen in debat erg divers

Op grond van deze twee dimensies zijn in het verleden heel diverse posities ontwikkeld door theologen. Aan de ene kant zijn er theologen als Duchrow (1987), Van Leeuwen (1984) en Frans Hinkelammert (Borgman, 1997) die de vrije markt verwerpen als een systeem van afgodsdienst.¹⁶ Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich theologen die de vrije markt juist verdedigen zoals Neuhaus (Atherton, 1992), Novak (1982), Griffiths (Atherton, 1992) en Beisner (1994).¹⁷ De hoofdstroom van de theologie¹⁸ en van de kerkelijke documenten van de rooms-katholieke kerk en de protestantse kerken¹⁹ beweegt zich tussen deze twee uitersten. Zij accepteert een vorm van kapitalisme waarbij een mix wordt voorgestaan van vrije marktwerking, overheidsregulering van markten, publieke diensten die niet door marktprikkels worden aangestuurd en overige, niet commerciële gemeenschapsvormen van economie, maar de vrije markt op neoliberale grondslag wordt verworpen.

drie perspectieven om de markt te legitimeren

Binnen het bestek van dit korte artikel ontbreekt de ruimte om elk van bovengenoemde posities nader te belichten en met elkaar te vergelijken. Ik beperk mij daarom tot een korte conclusie die ik eerder op grond van een uitvoerige evaluatie van marktwerking in *Het oog van de naald* in 2007 heb afgeleid.²⁰ Daarin hanteer ik drie waarden: geluk, rechtvaardigheid en (christelijke) deugden. Deze drie perspectieven bieden alle een legitimatie van marktwerking. Vanuit het geluksperspectief is marktwerking legitiem omwille van de economische groei die zij bevordert. Zonder economische groei zal het zeer moeilijk zijn de welvaart van de armen te bevorderen. De rechtvaardigheidsethiek legitimeert marktwerking vanwege het respect voor negatieve vrijheidsrechten en het principe van morele verdienste waarop marktwerking is gebaseerd. Ook de deugdenethiek legitimeert de concurrentie op de markt omdat de markt mensen persoonlijk verantwoordelijk maakt voor hun handelen en een positieve uitwerking heeft op verschillende deugden. In een socialistisch model zonder marktwerking zal het buitengewoon moeilijk blijken om deze waarden vergelijkbaar of beter in praktijk te brengen. Als wij accepteren dat menselijk geluk, respect voor (negatieve) vrijheid en het principe van morele verdiensten en de verschillende christelijke deugden belangrijke waarden zijn in het christendom, betekent dat mijns inziens dat de theologie een economisch systeem met elementen van marktwerking zal voorstaan.

Tegelijkertijd impliceren alle drie de perspectieven ook het bestaan van grenzen aan de vrije marktwerking. De bevordering van menselijk geluk maakt het noodzakelijk dat vrije marktwerking wordt gecorrigeerd om marktimperfecties te voorkomen. Eén van de belangrijkste daarvan is het bestaan van negatieve externe effecten die de duurzaamheid van economische ontwikkeling bedreigt. Vanuit het perspectief van mensenrechten en rechtvaardigheid is het noodzakelijk dat de uitkomsten van de vrije markt worden gecorrigeerd door een

overheid omwille van de basisrechten van de armen. Vanuit de christelijke deugdenethiek dienen grenzen aan marktwerking te worden gesteld, omdat in een omgeving met felle concurrentie belangrijke christelijke deugden zich onvoldoende zullen ontwikkelen.

De beoordeling van de vrije markt is derhalve ambivalent. De conclusie die ik in een van de slothoofdstukken trok, is dat wij ons anno 2007 niet moeten afvragen of het kapitalisme te prefereren is boven het socialisme, maar veeleer op welke wijze de schadelijke werking van het kapitalistisch systeem voorkomen dient te worden. De oplossing ligt niet in een vervanging van het marktsysteem door een ander coördinatiemechanisme, maar in een moeilijk en pijnlijk proces van het bedwingen van de nadelen van het marktsysteem. Daarvoor acht ik het allereerst belangrijk dat er een sterke staat is, die zich niet enkel laat leiden door commerciële belangen, maar effectieve controle uitoefent of organiseert om substantieel machtsmisbruik te voorkomen, marktimperfecties te bestrijden en zonodig de uitkomst van de markt kan corrigeren door herverdelende maatregelen te treffen.

Aan de andere kant dient men wel voorzichtig te zijn met het stellen van al te hoge verwachtingen aan het optreden van de staat. Men dient zich ook altijd af te vragen of een beleid, dat beoogt een bepaald sociaal kwaad te bestrijden, voldoende effectief is en niet grotere onrechtvaardigheden veroorzaakt dan het wil tegengaan. Teveel overheidsregulering en controle tast de vrijheid van het handelen van individuen en groepen aan. Het is daarom minstens zo belangrijk dat er naast de markt en de overheid sterke niet-commerciële gemeenschappen bestaan die bijdragen aan de vorming van deugden, waardoor een sociale atmosfeer van vertrouwen en solidariteit wordt bevorderd die bijdraagt aan efficiënte en rechtvaardige uitkomsten van de markt.

Bijstelling na de kredietcrisis?

De ervaring van de kredietcrisis heeft aan dit beeld niet veel gewijzigd, maar integendeel veeleer bevestigend gewerkt. Want de kredietcrisis heeft wederom duidelijk gemaakt dat het Angelsaksisch (vrije) marktmodel grote bezwaren kent. Verschillende oorzaken van de crisis waren inherent aan dit model.²¹ Allereerst zou men kunnen stellen dat het Amerikaanse overheidsbeleid om subprime hypotheeklen aan arme gezinnen te stimuleren teneinde de sociale nood onder arme inkomensgroepen te ledigen, in zijn tegendeel is verkeerd. De Amerikaanse overheid wilde een marktconforme oplossing voor dit grote sociale (en politieke) probleem en preste banken om te investeren in deze hypotheeklen. Strikt genomen is een dergelijke vorm van overheidssteun niet inherent aan het Angelsaksische model. Deze stelt juist dat de overheid niet dient te intervenieren in de markt, ook niet via subsidies. Toch zou men kunnen stellen dat het Angelsaksisch model wel indirect aanleiding heeft gegeven tot dit overheidsbeleid. Het ontbreken van sociale woningbouw genereerde bij politici de behoefte om te zoeken naar min of meer marktconforme instrumenten om de kansarme groepen van een eigen woning te voorzien. Uiteindelijk bleek dit tweeslachtig beleid desastreuus voor het functioneren van de markt en resulteerde het juist in het tegendeel. Haar manipulatie van de markt liep uiteindelijk niet alleen uit op een groot sociaal debacle voor mensen die hun huis moesten opgeven, maar stortte ook nog eens de markt wereldwijd in een crisis. Een les die wij daaruit

nadelen van
de markt in
moeizaam
proces
bedwingen

Angelsaksisch
model heeft
ook overheids-
ingrijpen
nodig

kunnen leren is dat het gevaarlijk kan zijn om de markt te gebruiken voor het lenigen van sociale nood. Het is dan beter om te accepteren dat de overheid ook andere instrumenten moet inzetten, bijvoorbeeld door garantiestellingen voor lage inkomensgroepen of directe inkomenssteun.

Een ander element dat bijgedragen heeft aan de economische crisis vormt de zwakke supervisie van de woning- en kapitaalmarkt. Ook dit is een logisch onderdeel van het Angelsaksisch model. Dit model gaat er immers van uit dat marktpartijen zelf rationeel zijn en het niet mogelijk is om onverantwoorde risico's door te schuiven naar andere marktpartijen. Een heel duidelijk voorbeeld hiervan is het statement van Greenspan voor een commissie van het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden waarin hij stelde 'I made a mistake in presuming that the self-interests of organizations, specifically banks and others, were such that they were best capable of protecting their own shareholders and their equity in firms.' (NRC, 30-10-2008, p. 7). Het Angelsaksisch model werpt ook geen belemmeringen op als financiële producten steeds complexer worden. De vrije markt stimuleert dit soort innovaties. Het voordeel van dit soort derivaten is dat risico's gespreid kunnen worden. Maar in dit geval werden de financiële producten vooral gebruikt om onverantwoorde risico's af te wentelen. De crisis heeft aangetoond dat marktpartijen lang niet altijd in staat zijn om goede beslissingen te nemen die hun eigen belang dienen, omdat risico's moeilijk in te schatten zijn. Er waren maar een paar financiële instellingen die geschikte risicomodellen hanteerden en de problemen met de gesecuriseerde producten voorzagen.²²

Een derde factor die bijgedragen heeft aan de economische crisis is de korte termijn gerichtheid van aandeelhouders. Omdat het voor aandeelhouders moeilijk te beoordelen is wat de winstmogelijkheden van een bedrijf op de lange termijn zijn, letten analisten daarom toch vooral op winstcijfers op de korte termijn en zijn ook de beloningssystemen daarop gericht.²³ Dit heeft tot teveel risiconemend investeringsgedrag bij banken geleid. Investeringsmanagers richtten zich teveel op korte termijn aandeelhouderswaarde ten koste van de belangen van de overige kapitaalverstrekkers (spaarders).

Rijnlands
model vooral
gericht op
stakeholders

Bovengenoemde factoren pleiten alle drie voor een heroriëntatie, weg van het Angelsaksisch model en meer naar het Rijnlandmodel; dat wordt gekenmerkt door meer overheidsregulering, een stakeholdermodel voor het bedrijfsleven (in plaats van aandeelhoudersmodel) en een rol voor de welvaartstaat.²⁴ Evenwel leert de kredietcrisis ook dat de bemoeienis van de overheid met de economie niet altijd tot goede uitkomsten leidt. Immers is eveneens gebleken dat ook de overheid een groot aandeel heeft in het ontstaan van deze crisis. Niet alleen door gebrekkig toezicht op het handelen van marktpartijen (waarvan immers niet alleen in Angelsaksische landen maar ook in continentaal Europa sprake was), maar ook doordat de overheid zelf de markt misbruikt heeft om politieke doeleinden te bevorderen. In plaats van meer regulering dient het accent van de herziening van het Angelsaksisch model daarom vooral te liggen op verbeteringen in de huidige regulering die meer aangepast is aan de geglobaliseerde economische werkelijkheid. Voorbeelden daarvan zijn meer accent op toezicht op het bankwezen op internationaal in plaats van nationaal niveau; meer toezicht op de bankensector als geheel in plaats van toezicht op

individuele banken (om zicht te krijgen in welke mate risico's van verschillende banken met elkaar correleren en een systeemrisico vormen); restricties op de hoogte van bonussen; een koppeling van bonussen aan prestaties op de lange in plaats van korte termijn; hogere kapitaaleisen zodat banken hun *leverage* en daarmee het risicoprofiel van hun investeringsbeleid verlagen.²⁵

Daarnaast dienen banken meer eigen verantwoordelijkheid te nemen voor het herstel van het vertrouwen en het vervullen van hun functie om door middel van betrouwbare en efficiënte dienstverlening het welzijn van de samenleving te dienen. Een voorbeeld daarvan is de nieuwe gedragscode die de Nederlandse Vereniging van Banken heeft ontwikkeld en die per 1 januari 2010 is ingevoerd. In deze code staan de zorgplicht jegens klanten en een evenwichtige afweging van belangen centraal. De nieuwe bankcode is een stap in de goede richting, maar dit soort procedurele maatregelen om de ethiek te versterken is pas effectief als het beleid ook van binnenuit gedragen wordt. Daar moeten ook de *compliance* en integriteitsprogramma's die banken voor hun medewerkers organiseren op gericht zijn. Als banken op deze wijze verantwoordelijkheid nemen, voorziet ik dat het vertrouwen van de samenleving in het bankwezen zich zal kunnen herstellen en banken weer de centrale financiële functies die zij behartigen duurzaam gestalte zullen kunnen geven. Maar waakzaamheid blijft geboden. Ethiek blijft altijd een zaak van hard werken. In een markteconomie, waar het commerciële belang vrij spel heeft, krijgen destabiliserende corrumperende krachten anders teveel ruimte.

Wat is de toegevoegde waarde van de theologen?

Als de rol van theologen niet gelegen is in het aandragen van een alternatief voor het kapitalistisch systeem noch in het voorstellen van concrete maatregelen om de kwaliteit van het bestaande gemengde stelsel van marktwerking, overheidsregulering, publieke diensten en niet commerciële segmenten te verbeteren, wat kan de theologie dan nog toevoegen aan het economisch debat?

Allereerst hebben theologen nog steeds een belangrijke kritische rol bij het signaleren van ethisch falen van de markt. Omdat zij een scherp oog hebben voor (deontologische) principes en deugdenethiek, kunnen zij blinde vlekken van economen (vanwege hun consequentialistische bril) identificeren en het bewustwordingsproces daarover stimuleren. Want zelfs als moreel laakbare intenties tot goede uitkomsten leiden of als het praktisch gezien moeilijk is het gedrag van mensen te beïnvloeden, is het wel zaak om de maatschappij bewust te doen zijn van de morele kwaliteit van de keuzes die gemaakt worden.

Een tweede rol die theologen vervullen is dat zij stem geven aan groepen uit de samenleving die door economen nauwelijks gehoord worden. Wetenschappelijke economen opereren nog steeds vanuit een ivoren toren en dat is wellicht ook onontkoombaar. Toen ik bij het Centraal Planbureau werkte, maakten wij één keer per jaar een uitstapje naar een bedrijf. Maar dat was dan ook de enige praktijkervaring die wij vanuit het CPB met concrete economie opdeden. 99% van de tijd deden wij ons werk vanuit het mooie bakstenen gebouw aan de Van Stolkweg, gelegen in een schitterende buurt met villa's, ambassades en parken, waar wij in de lunch een mooie wandeling konden maken en onze gedachten over de economie nog eens op een rijtje konden zetten. Theologen werken vaak vanuit een heel andere context en worden vaker

rol van
theoloog:
1. signaleren
van ethisch
falen

2. stem geven
aan wie in
ivoren toren
niet wordt
gehoord

3. signaleren van ideologie in analyses en opinie

geconfronteerd met de zelfkant van de samenleving (alhoewel, lang niet alle theologen). Dat leidt tot een andere perceptie van economische processen en kan een waardevolle aanvulling bieden in het economisch debat voorbij de abstractie van economische modellen en statistische data.

Bovengenoemde rollen van theologen worden nog verder versterkt doordat theologen een antenne hebben voor het ideologisch gehalte van veel analyses en meningen. Dit is niet alleen het gevolg van de pluriformiteit binnen de eigen discipline (iets wat zoals ik hierboven heb aangegeven bij economen veel minder het geval is), maar ook vanwege het onderwerp van theologie, namelijk het godsgeloof van mensen. Theologen worden ook vanuit andere wetenschappen vaker aangevallen op het wetenschappelijk gehalte van hun werk en dat dwingt hen meer dan economen tot verdieping in de methodische grondslagen van hun vak. Al deze elementen leiden ertoe dat theologen vaak beter in staat zijn om de rol van veronderstellingen, ideologieën of geloof te identificeren in het economisch debat en de vooringenomenheid van economen te verhelderen.

4. belangrijkste: inbreng van ideologie van het christelijk geloof

Een vierde rol en in mijn ogen de belangrijkste en eigenlijke functie van theologen is het inbrengen van ideologie en wel de ideologie van het christelijk geloof. Eigenlijk gaat het om de functie van profetie in de zin van het identificeren van de geestelijke dimensie van economische processen en de schadelijke ontwikkelingen daarvan aan de kaak stellen vanuit het Woord van God. In onze geïndividualiseerde cultuur met haar subjectivering van de ethiek is er een toenemend onvermogen om elkaar op existentieel niveau te bekritisieren en te corrigeren. Mensen zijn minder in staat of bereid de schuld van eigen gebrekkig ethisch handelen te beleven en jegens anderen te erkennen. De basis voor het leren van fouten en het verbeteren van het handelen is daardoor weggevalen. Weliswaar zien wij een versterking van de maatschappelijke roep om ethiek na de kredietcrisis, maar deze is voornamelijk ingegeven door de kritiek die mensen op anderen hebben, zonder dat men beseft dat men ook zelf persoonlijk meer ethiek behoeft in de vorm van zelfreflectie en -kritiek.

Theologen zijn bij uitstek gevormd om mensen ook existentieel aan te spreken. Als wij geconfronteerd worden met de hoge goddelijke waarden die de Bijbel aanreikt en die Christus tot uitdrukking heeft gebracht in zijn leven, beseffen wij dat wij niet alleen met de vinger naar de ander kunnen wijzen. Wij krijgen een beter zicht op wat er mis is met ons eigen leven. Tegelijkertijd biedt de boodschap van liefde en genade ook de motivatie om ons leven te veranderen. Dat besef van het eigen morele tekort is steeds weer nodig, zodat ieder op zijn eigen plaats in de samenleving de behoefte voelt om zijn eigen handelen kritisch te bezien en waar fouten gemaakt worden het gedrag te verbeteren. Daarbij is wel van groot belang dat theologen zorgvuldig formuleren. Het is de kunst om een indringend appel te doen vanuit de waarheid van de Heilige Schrift en tegelijkertijd anderen in de oordeelsvorming te betrekken als het gaat om de concrete implicaties voor de economie.

Dr. J.J. Graafland is hoogleraar Economie, Onderneming en Ethiek aan de Universiteit van Tilburg. e-mail: j.j.graafland@uvt.nl

Noten

1. Bijvoorbeeld via de mailings van het Financial Economics Network [FEN@SSRN.Com].
2. Enkele voorbeelden zijn: Adviescommissie Toekomst Banken, 'Naar herstel van vertrouwen', 2009, <http://www.nvb.nl/scrivo/asset.php?id=290349>; C.W. Calomiris, 'The Subprime Turmoil; What's Old, What's New, and What's Next?', American Enterprise Institute for Public Policy Research, 2008, <http://www.aei.org/paper/28720>; De Larosière Group, *The High-Level Group on Financial Supervision in the EU*, report 2009, February; S.C.W. Eijffinger, 'What role for the ECB on financial market supervision?', 2009, http://feweb.uvt.nl/pdf/news_maart_2009_3.pdf; A. Mian en A. Sufi A., 'The consequences of mortgage credit expansion: evidence from the 2007 mortgage default crisis', NBER Working Paper no. 13936, 2008; V. Skreta, en L. Veldkamp, 'Ratings Shopping and Asset Complexity: A Theory of Ratings Inflation', NBER working paper no. 14761, 2009; W. Wagner, 'The homogenization of the financial system and financial crises', *Journal of Financial Intermediation*, **17**, 2008, pp. 330-356.
3. L. Hoogduin, 'Voorbij de crisis', *Economisch Statistische Berichten* 95, 2010, pp. 20-22.
4. N. Roubini, 'Laissez-Faire Capitalism Has Failed', 2009, http://www.forbes.com/2009/02/18/depression-financial-crisis-capitalism-opinions-columnists_recession_stimulus.html (Accessed October 2009).
5. Zie bijvoorbeeld het 2009 Juli nummer van *Michsjol* over Kredietcrisis, Geloof en Theologie.
6. J. Atherton, *Transfiguring Capitalism. An Enquiry into Religion and Global Change*, SCM Press, London 2008, p. 5.
7. A. Smith, *Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Prometheus Books, New York 1776, pp. 351v.
8. T. de Reus, *De Balans van Bovenberg*, Kok, Kampen 2009.
9. J.J. Graafland en B. Compen, 'Vertrouwen, kredietcrisis en het Angelsaksisch model', In: J.J. van Dijk (red.), *It's trust, stupid*, Ten Have, Kampen 2009, pp. 80-99.
10. Zie Atherton, 2008, op. cit., p. 27.
11. Illustratief zijn recente onderzoeksinstituten bij de Universiteit van Tilburg, die vaak samenwerkingsverbanden tussen verschillende faculteiten vormen, zoals TILEC (op het economische en juridisch raakvlak), TIBER (op het economisch en sociaal wetenschappelijk raakvlak) en heel recent het TSC (op gebied van duurzaamheid).
12. Zie Atherton, 2008, op. cit., p. 101.
13. Enkele voorbeelden zijn: M. Rabin, 'Psychology and economics', *Journal of Economic Literature*, XXXVI, 1998, pp. 11-46; J. van de Ven, *Psychological sentiments and economic behaviour*, CentER/Tilburg University, Tilburg 2003; N. Berggren en H. Jordahl, 'Free to trust: Economic freedom and social capital', *Kyklos*, 59, 2006, pp. 141-169; R.M. Stulz en R. Williamson, 'Culture, openness and finance', *Journal of Financial Economics*, 70, 2003, pp. 313-149; J. Conlisk, 'Why bounded rationality?', *Journal of Economic Literature*, XXXIV, 1996, pp. 669-700; R.J. Barro en R.M. McCleary, 'Religion and economic growth across countries.' *American Sociological Review* 68 (October), 2003, p. 760-781; B. Borgler, 'The importance of faith: Tax morale and religiosity.' *Journal of Economic Behavior & Organization* 61, 2006, pp. 81-109; L. Guiso, P. Sapienza en L. Zingales. 'People's opium? Religion and economic attitudes.' *Journal of Monetary Economics* 50, 2003, pp. 225-282; L.R. Iannaccone, 'Introduction to the economics of religion', *Journal of Economic Literature* 36 (September), 1998, p. 1464-1496; G.R. Weaver en B.R. Agle, 'Religiosity and ethical behavior in organizations: A symbolic interactionist perspective', *Academy of Management Review* 27 (no. 1), 2002, pp. 77-97; B. Cooper, C. Garcia-Penalosa en P. Funk, 'Status effects and negative utility growth', *The Economic Journal*, 111, 2001, p. 642-665; F. Alpizar, F. Carlsson en O. Johansson-Stenman, 'How much do we care about absolute versus relative income consumption?'. *Journal of Economic Behaviour & Organization* 56, 2005, p. 405-21; T. Aronsson en O. Johansson-Stenman. 'When the Joneses' consumption hurts: Optimal public good provision and nonlinear income taxation', *Journal of Public Economics* 92, 2008, p. 986-997; F. Carlsson, O. Johansson-Stenman en P. Martinsson, 'Do you enjoy having more than others? Survey evidence on positional goods'. *Economica* 74, 2007, pp. 586-598; O. Johansson-Stenman, F. Carlsson, en D. Daruvala. 'Measuring future grandparents' preferences for equality and relative standing', *Economic Journal* 112, 2002, pp. 362-383; R. Layard 'Happiness – Has social science a clue?', Lionel Robbins Memorial Lectures 2002/3, Centre for Economic Performance, London School of Economics and Political Science, London, 2003.
14. J. Atherton, *Transfiguring Capitalism. An Enquiry into Religion and Global Change*, SCM Press, London 2008. Overigens laat heel recent onderzoek van Stevenson en Wolfers zien dat de zogenaamde

Thema: Zien we nog heil in deze economie?

- geluksparadox volgens welke inkomen van weinig invloed is op subjectief welzijn, waar Atherton (2008) zich onder andere op baseert, toch niet bevestigd wordt. Zie daarvoor B. Stevenson en J. Wolfers, 'Economic growth and subjective well being. Reassessing the Easterlin paradox', NBER working paper 14282, 2008.
15. Het onderzoek impliceert wel dat vanwege de instrumentele waarde van religie voor welvaart (doordat religie sociaal en religieus kapitaal bevordert) economen het belang van het werk van theologen bij het in stand houden of bevorderen van deze vormen van kapitaal meer zullen erkennen, als het goed is.
 16. Zie E. Borgman, 'Franz Hinkelammert. Een bevrijdingstheologische benadering van de economie en haar actualiteit', in: H. Noordegraaf e.a. (red.), *De moderne economie als Juggernaut. Het debat over theologie en economie*, Kok, Kampen 1997, pp. 53-66; U. Duchrow, *Global Economy, a Confessional Issue for the Churches?*, WCC, Geneve 1987; A. Th. Van Leeuwen, *De Nacht van het Kapitaal. Door het oerwoud van de economie naar de bronnen van de burgerlijke religie*, SUN, Nijmegen 1984.
 17. Zie J. Atherton, *Christianity and the Market: Christian Social Thought for our Times*, SPCK, London 1992; E.C. Beisner, 'Justice and poverty: two views contrasted', in: H. Schlossberg, V. Samuel en R. J. Sider (eds.), *Christianity and economics in the post-cold war era. The Oxford declaration and beyond*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 1994, pp.57-80; M. Novak, *The spirit of democratic capitalism*, Rowman, New York 1982.
 18. Met theologen als Hay, Wogaman en Nieburh. Zie Atherton 1992, 2008, op. cit.
 19. Zie J. Graafland, 'Christian perspectives on the market', *Zeitschrift für Wirtschafts- und Unternehmensethik*, 9, 2008, pp. 41-57.
 20. Johan Graafland, *Het oog van de naald. Over de markt, geluk en solidariteit*, Ten Have, Kampen 2007, pp. 378-381.
 21. Zie J. Graafland en B. Compen, op. cit.
 22. Zie A. Bervas, 'Market liquidity and its incorporation into risk management', *Financial Stability Review* 8, Banque de France, May, 2006.
 23. A. Rappaport, 'The economics of short-term performance obsession', *Financial Analyst Journal* 61, 2005, pp. 65-79.
 24. T. van de Klundert, *Vormen van kapitalisme. markten, instituties en macht*, Lemma, Utrecht 2005.
 25. J.J. Graafland, Calvin's Restrictions on Interest: Guidelines for the Credit Crisis; Center Discussion paper 2009 nr.90/ European Banking Center Discussion Paper No. 2009-22; te downloaden via <http://ssrn.com/abstract=1513173>, 2009.